

УДК 929(03):94(477)

Володимир Попик,

перший заступник генерального директора НБУВ,
канд. іст. наук

Становлення української довідкової біографіки: від Козацької доби до витоків Національного відродження

У статті проаналізовано розвиток основних форм збирання і систематизації ресурсів історико-біографічної інформації в Україні від часів Козацької доби до витоків Національного відродження: козацькі літописи, реєстри, перші спроби систематизації біографічних матеріалів у історичній літературі.

К л ю ч о в і с л о в а: українська біографіка, ресурси історико-біографічної інформації, козацькі літописи.

Development of the main forms of collections and systematizations of the historical and the biographical information in Ukraine since Kozac'ka era up to the beginnings of the National Renaissance: the «kozac's chronicles», «rejestres», the first experience of systematizations of biographical materials in the historical literature have been analyzed in the article.

К е у в о р д с: Ukrainian biographica, historical and biographical resources, kozac's chronicles.

Продовжуючи серію публікацій, присвячених історичному досвіду формування та використання ресурсів біографічної інформації від давнини до і сьогодні [26; 27; 28], автор наразі ставить собі за мету проаналізувати особливості становлення, характерні риси та ідейне спрямування української інформаційно-довідкової біографічної традиції від Козацької доби і до другої чверті XIX ст. Йдеться про досить тривалий період розвитку вітчизняної довідкової біографіки, який невинувато залишається поки що поза увагою фахівців. Вважається, що біографічне письмо розвивалося в Україні на той час лише як історико-хронікальна і літературна творчість. Першопочатки ж довідкової біографічної справи здебільшого відносять до часу появи перших біографічних словників та збірок, створених українськими авторами. При цьому не враховується, що словниковій довідковій біографії у тому вигляді, в якому вона постала в Україні у XIX ст., передували суттєво інші, історично сформовані види ресурсів біографічної інформації, які свого часу відігравали практичну суспільно значущу роль, слугували джерелом достовірних систематизованих знань про діячів минулого: біографічні розділи, додатки літописів та хронік, перших наукових історичних праць, родовідні розписи, військово-облікові козацькі реєстри і компути, старшинські списки.

На жаль, на відміну від провідних напрямів вітчизняної біографіки – історико-біографічних та літературно-біографічних наративів, проблематика біографіки довідкової загалом, тим більше щодо її розуміння як неоціненного вітчизняного ре-

сурсу біографічної інформації, майже ніколи не перебувала на вістрі дослідницьких інтересів. На цьому тлі можна відзначити хіба що цінність окремих згадок про початкові етапи розвитку історико-біографічних студій в Україні, «збиральництво імен», наведених на початку XX ст. відомим істориком і бібліографом Д. І. Дорошенком у його «Огляді української історіографії» (1923) [6].

Відсутність ґрунтовних досліджень проблем ранньої вітчизняної довідкової біографіки в радянській Україні не останньою мірою зумовлювалося вимушеною зосередженістю національної біографіки впродовж тривалого часу навколо порівняно невеликого кола імен визначних діячів. У той час збирання і публікація «масових» довідкових біографічних матеріалів про широке коло учасників подій вітчизняної історії не лише не віталися, але й обмежувалися. Не було місця й історичним та методичним розробкам, спрямованим на узагальнення досвіду такої роботи. Певний виняток становили лише нечисленні публікації 20-х – початку 30-х та 60–80-х рр. з питань методики підготовки енциклопедичних праць, меморіальних видань, але вони були присвячені іншим історичним періодам: учасникам революційного руху, соціалістичного будівництва, воєн XX ст.

Власне, предметне вивчення історії та досвіду української довідкової біографічної справи широко розгорнулося лише у роки незалежності. В. С. Чишко першим у новій Україні порушив питання про існування української національної біографічної традиції, довів, що її витоків слід шукати ще у часах Київської Русі, окреслив головні

віхи її розвитку [34]. Проте, досліджуючи проблему, вчений розглядав її переважно в плані еволюції літературно-біографічної та історико-біографічної творчості, виокремлюючи при цьому спеціальні аспекти, пов'язані з історією, методикою та досвідом накопичення і систематизації великих масивів біографічної інформації про співвітчизників. З часом Т. В. Куриленко, Н. І. Любовець (Мельник), О. М. Яценко започаткували серію бібліографічних покажчиків «Джерела української біографістики», перші випуски якої дають змогу вже зараз скласти загальне уявлення про справжні обсяги та головні проблемно-тематичні, видові спрямування української довідкової біографіки впродовж тривалого часу [8; 9]. Але і вони окреслили її історію лише починаючи від другої третини ХІХ ст. Власне, те саме спостерігаємо і у праці харківської дослідниці Н. Черниш, де проблема розглядається крізь призму біобібліографії [33].

С. М. Ляшко у низці праць [14; 15; 16] висвітлює вузлові етапи формування української довідкової біографічної справи; історію збирання та публікації біографічних матеріалів у енциклопедіях, словниках і довідниках; розвиток методичних прийомів їх систематизації та подання; значення досвіду попередників, який становить інтерес на сучасному етапі розвитку вітчизняних ресурсів біографічної інформації – як друкованих, так і електронних. В. І. Попиком у цілій низці статей розроблено проблеми світоглядних засад розвитку національних біографічних традицій різних народів, у т. ч. української, її питомих рис і відмінностей від зарубіжних [23], зовнішніх впливів на розвиток вітчизняної довідкової біографіки та джерельного значення для неї зарубіжних видань [25], місця української біографіки серед кола біографічних ресурсів країн слов'янського світу [22], відображення у вітчизняній словникової біографії поліетнічного розмаїття українського суспільства [20; 21], історичних і культурних зв'язків з народами зарубіжних країн [19; 24].

Проте, як вже зазначалося, розвиток української довідкової біографіки розглядався у згаданих та інших працях вітчизняних дослідників переважно у хронологічних межах середини ХІХ – початку ХХІ ст. Крім того, він все ще не усвідомлюється повною мірою як поетапне збирання матеріалів і вдосконалення видових форм та організаційних, методичних підходів до нагромадження вітчизняного інформаційного ресурсу, а отже, не пов'язується органічно з сучасними проблемами формування національного інформаційного простору. Головне ж, – повільно ут-

верджуються комплексні підходи, спрямовані на аналіз і осмислення всього різноманіття рукописних і друкованих праць, словникових і енциклопедичних видань, біографічних і генеалогічних довідників та альманахів, універсальних та галузевих біобібліографій, серійних біографічних видань та іменних зводів учасників історичних подій, біографічних документальних публікацій, архівних путівників і довідників як складових частин єдиного ресурсу біографічної інформації. На наш погляд, утвердження такого розуміння є необхідною передумовою для вироблення оптимальної моделі їх інтеграції до сучасного електронного інформаційного середовища, а тому заслуговує на особливу увагу спеціалістів.

Автор цієї статті прагне до подолання стереотипів, що склалися, і вибудови більш широких – як у хронологічному, так і у проблемно-тематичному та видовому плані – уявлень про основні етапи розвитку національного ресурсу біографічної інформації та значення набутого в минулому досвіду для сучасності і майбутнього.

Наголошуючи на давності нашої національної біографічної традиції, зануреності її витоків у часи Київської Русі і Литовської держави, визнаній нині усіма дослідниками, водночас не можна не відзначити, що між давньою спадщиною і біографікою Козацької України спостерігається не стільки поступова передача набутого досвіду, скільки його швидке якісне перетворення, яке зумовило подальший розвиток на суттєво відмінних світоглядних, наукових, суспільно-політичних, культурних, інтелектуальних засадах. Саме від української біографіки ранньомодерної доби можна чітко простежити безпосередню тяглість до сучасної біографічної творчості і видавничо-інформаційної справи.

Зрозуміло, зв'язок з попередньою середньовічною традицією, витвореними нею формами біографічного письма – літописними, житійними, родовідними – тривалий час зберігався, особливо у консервативному церковному та аристократичному середовищі. Але старі уявлення зазнавали невпинної еволюції. Це помітно вже у так званих литовсько-білоруських хроніках ХVІ ст., які містили елементи більш чіткого, ніж це було прийнято раніше, структурування і уніфікації стилю біографічних нарисів про окремих литовських і руських князів. Ще більш наочно нові підходи проявилися в укладеній у першій третині ХVІІ ст. на Чернігівщині визначній пам'ятці української культури – Густинському літописі, ствоєння якого пов'язують з ім'ям Захарії Копистенського (р. н. невід. – 1627). Являючи собою, за висновками багатьох старих і сучасних дослідників, своєрідну

перехідну форму від лінійної літописної оповіді до історіографічних праць нової доби, цей історичний збірник містив, як влучно зазначив В. С. Чишко, «значну за обсягом біографічну галерею портретних зображень» давньокиївських, литовських, польсько-литовських князів та релігійних діячів [34, с. 102]. При цьому «житійна», агіографічна частина збірника, на думку О. П. Толочка, становила з ним єдине ціле і створювалася одночасно [31].

Інтерес для вивчення процесу систематизації біографічних матеріалів становить і упорядкований на початку XVII ст. у Києві компілятивний рукописний збірник, що зберігається нині у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, відомий у вітчизняній історіографічній традиції під умовною назвою «Літописці Волині і України» [6, с. 19], а також «Київський літопис. 1241–1621» за публікацією В. Б. Антоновича [1, с. XII–XXVII]. Для мети нашого дослідження важливим є те, що він містив окрему статтю «Лінія Митрополитів Київських православних до 1690 року» з переліком 53 митрополитів і більш чи менш докладними їх біографічними даними [1, с. XIX–XX]. Унікальні біографічні, генеалогічні відомості про знаних діячів і про маловідомих осіб містили й чимало інших літописів та літописців XVII–XVIII ст. регіонального, локального, місцевого характеру, але вони в більшості своїй можуть розглядатися переважно як джерела, а не впорядковані ресурси біографічної інформації.

Загалом традиційні літописи і хроніки, не зважаючи на новий злет у XVII ст. українського монастирського літописання, відходять у цей час як джерела довідкових біографічних відомостей на другий план, а згодом взагалі втрачають своє минуле значення. У нових умовах їх роль як важливого ресурсу систематизованої біографічної інформації лише певною мірою перебирають на себе так звані «козацькі літописи» та близькі до них за формою твори. Цілоком світські і прагматичні у поданні історичних та власне біографічних відомостей про українських гетьманів, їх найближче оточення, а також, досить широке коло дійових осіб тогочасної історії, літописи Самовидця (кінець XVII ст., створений, ймовірно, Романом Ракушкою-Романовським (1622/23–1703) [13], Григорія Грабянки (р.н. невід. – близько 1738) [12], Самуїла Величка (1670 – близько 1728) [3], козацькі хроніки та діаріуші містять чимало унікальних, ніде більше не зафіксованих, матеріалів стосовно персоналій. Згодом вони стали важливим джерелом для дослідження біографій визначних діячів України Козацької доби, але знову ж таки – джерелом, а не ре-

сурсом готової до використання інформації. Насамперед це стосується багатих на яскраві деталі, блискучих за літературним стилем розлогих оповідей С. Величка, наприклад, про Богдана Хмельницького, Івана Виговського. Хоча у них можна побачити й чимало спорідненого з досить мало ще структурованими й уніфікованими нарисами західноєвропейських біографічних словників, збірок XVIII – першої, а частини й другої половини XIX ст., присвячених визначним політичним, державним діячам.

Загалом, за тієї бурхливої доби, пафосом якої було творення історії, а не її вивчення, козацькі автори XVII – першої половини XVIII ст. ще не ставили перед собою спеціального завдання створення інформаційного ресурсу по персоналіях. У цьому вони певною мірою навіть поступалися давнім літописцям, метою яких було все-таки формування для майбутнього інтегрованого, вкрай лаконічного, зосередженого лише на суттєво важливих даних, інформаційного ресурсу – у тому лінійно-хронологічному вигляді, як він розумівся у ті далекі часи. І все-таки, саме козацькі літописці і автори щоденників окреслили для майбутніх істориків широке коло імен, яке згодом стало центром їх досліджень, причому не лише в оповідній формі. У творі Г. Грабянки, написаному наприкінці XVII – початку XVIII ст., який вже являв собою спробу літературно-публіцистичного й історіографічного осмислення подій недавнього минулого на основі використання широкого кола джерел, в кінці наведено систематизовані реєстри гетьманів, «що були ще перед Хмельницьким» та тих, «що були після смерті Хмельницького, та воєнних дій в час їхнього гетьманування». Там же автор подає «імена полковників з обох берегів Дніпра, що відомі на час Хмельницького», з характерною приміткою, яка свідчить про наявність принципів їх відбору: «крім тих, що належать до інших народів, крім польських підданих, що своєю охотою воювали, крім кошового (з Військом низовим Запорозьким та його полковників): це ті, що числились у реєстрі Хмельницького» [12]. Ще більше елементів суто довідкових даних зустрічаємо у «Літописі» С. Величка. Це, зокрема, переліки: «полковники живі» і «забиті полковники»; докладні списки представників козацької старшини – учасників підписання важливих угод; стислі біографічні довідки, наприклад, «Вивід про Виговського», дуже схожі на сучасні «об'єктивки» (у частині 10-й першого тому). У 23-му розділі другого тому С. Величко вмістив прямо таки енциклопедичну статтю про російського царя Петра I – об'єктивну і досить інформативну у життєписному плані, з критичним аналізом його внутрішньої і зовнішньої політики.

Поряд з літописами і хроніками, як у їх традиційній «монастирській», так і оновленій «козацькій» формі, наближеній до історико-публіцистичної літератури європейського зразка, певне місце у писемній культурі українського суспільства XVI – початку XVIII ст. належало компілятивним зводам – синопсисам (загальним стислим оглядам навчально-освітнього призначення). Взагалі, синопсиси укладалися з різних галузей знань і були досить консервативною формою, пов'язаною зі спадком середньовічної культури. Водночас вони містили й елементи ґрунтовних енциклопедичних знань, що дало змогу їм виконати роль своєрідного перехідного містка до новочасної освіти, науки з її академічними словниками і довідниками. Ця література є досить багатою на систематизовані довідкові історико-біографічні матеріали.

Найбільш відомий, що приписується здебільшого задуму Інокентія Гізеля (близько 1600 – 1683), Київський Синопсис, вперше видрукуваний 1674 р. у Києво-Печерській лаврі, містить короткий нарис східнослов'янської, переважно – місцевої історії від найдавніших часів. Завдяки цьому твір певний час користувався успіхом в Україні. Для нас він цікавий тим, що увібрав близько півсотні окремих стислих довідкових статей про легендарних, історичних очільників Давньої Русі, Литви і Росії. У додатках до нього містилися також переліки польських воєвод в Україні, козацьких гетьманів та київських митрополитів. Не зважаючи на тривалі суперечки дослідників щодо історичної цінності та ідеологічної спрямованості цієї найбільш поширеної і найбільш популярної у Російській імперії впродовж всього XVIII ст. книги з вітчизняної історії, котра використовувалася як підручник і витримала понад 25 видань [7], дотично до теми нашого дослідження Синопсис не можна не вважати певним етапом у розвитку редакційно-методичного арсеналу довідкової біографіки. Проте, у своєму поступі українська національна біографічна традиція, на відміну від російської, швидко пройшла повз нього і Синопсис у подальшому практично не справляв на неї помітного впливу. Впродовж 1681–1682 рр. П. Кохановським (можливим автором Київського Синопсису) було укладено більш розлогий варіант подібного зводу – «Обширний синопсис руський», але він залишився майже невідомим.

Заради об'єктивності те саме, на нашу думку, необхідно сказати і про складені пізніше Феофаном Прокоповичем (1681–1736) різні варіанти родослівних великих князів і царів московських. Біо-

графічні праці цього вченого безсумнівно належать Києво-Могилянській книжній традиції, що походить від старих літописів і синопсисів. Саме зважаючи на це, В. С. Чишко розглядав історико-біографічну частину творчої спадщини Прокоповича в руслі розвитку української біографіки [34, с. 107]. Проте, вона досить швидко відійшла до сфери російської імперської культури і не мала в українській національній біографії питомого продовження. Безпосередніми наступниками історика-біографіста Феофана Прокоповича були радше М. В. Ломоносов з його «Коротким російським літописцем з родоводом» (1760 р.) та видатний російський історик В. М. Татищев, але не українські автори.

Значно органічнішим для української біографіки виявився напрям, окреслений ще у другій половині XVII ст. глибоко патріотичною «Хронікою з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича (поч. XVII ст. – 1677) – синтетичною працею, котра залишила глибокий слід у вітчизняній історіографії [18]. Згадуваний вище Київський Синопсис теж значною мірою був заснований на використанні її фактичних матеріалів. «Хроніці» притаманні риси енциклопедичного зводу інформації з часів Давньої Русі, панування в Україні Литовської і Польської держав, викладеної головним чином у формі окремих історико-біографічних нарисів, а почасти і стислих довідкових біографічних статей (особливо, коли йдеться про литовських і польських князів, королів, воєвод).

Водночас в Україні, на противагу традиційним, набували дедалі більшого поширення інші жанри біографічного письма довідкового характеру, подібні за своїм характером до європейських моделей. Так, відбулася трансформація відомих з давньоруських часів посмертних «похвал» та «князівського некрологу», котрі В. С. Чишко поцінював як «протоформу історичної біографії», що заклала основи побудови біографічної статті за єдиною схемою та з певним змістом, у жанр українських барокових панегіриків XVII–XVIII ст. [34, с. 98–100, 104]. Досить численні, вони в сукупності своїй звичайно ж становили важливий для свого часу інформаційний ресурс. Але особливого ресурсного значення панегірики набувають нині, коли з'явилися можливості інтегрування їх як єдиного масиву однорідних за стилем і спрямуванням документів у електронний інформаційний простір.

Принципово нові форми біографічного письма довідкового характеру привносилися в українські землі із Західної Європи через польські впливи. У XVII ст. на обширах Центрально-Східної Європи

з'явилися перші великі збірки систематизованих біографій. Автор багатьох історичних праць, берестейський шляхтич Шимон Старовольський (1588–1656) опублікував латиною книгу «Полководці сарматів», де зібрав разом 133 біографії визначних воєначальників – поляків, литовців, давніх русичів, українців, зокрема, князів Володимира Святославича, Костянтина Івановича і Костянтина Костянтиновича Острозьких, Романа Острозького, Михайла Глинського, Івана Борятинського, Михайла і Дмитра Вишневецьких [36]. Хоча прямого продовження цей жанр довідкової біографічної літератури в Україні ще тривалий час не мав, важливим було саме ознайомлення освічених українців з подібними виданнями. Вони опосередковано впливали на стиль і характер прозового біографічного письма, яке ставало в Україні дедалі поширенішим.

Подальший розвиток української біографіки наприкінці XVII й у XVIII ст. пов'язаний з традицією ведення родинних хронік та щоденників-діаріюшів представниками козацької старшини (М. Мовчан, П. Апостол, Я. Маркович, М. Ханенко); зародженням автобіографічно-мемуарного жанру («Житіє і страданіє своє» І. Турчанівського); становленням вітчизняної історіографії («Історія Русів», праці В. Рубана, О. Рігельмана). Твори, що розповсюджувалися на початкових етапах у рукописному вигляді, містили не лише величезний оповідний, але й певною мірою впорядкований довідковий біографічний матеріал (родоводи шляхти, козаків, часто з додаваннями до них «доказовими» документами) [34, с. 105–106]. У майбутньому вони стали важливим джерелом формування ресурсів довідкової біографічної інформації.

Іншим напрямом нагромадження масивів персоналістичної інформації ще з XVI ст. став розвиток діловодної, облікової, описової документації польської влади, згодом – гетьманщини, пізніше – й російської адміністрації. До числа найважливіших інформаційних ресурсів слід, на наше переконання, віднести поіменні військові реєстри як узагальненого характеру, так і у вигляді окремих списків козаків і старшини локального значення. Практика складання подібних реєстрів була на той час поширеною по всій Європі. Особливістю цього виду документів в Україні є крайній лаконізм записів, які зазвичай фіксували лише імена та прізвища осіб, місце їх проживання (село, іноді повіт, пізніше – козацьку сотню, до якої належали). Зважаючи на це, дослідники майже завжди розглядають реєстри переважно лише у якості історичних джерел. Проте слід наголосити, що всі ці документи створювалися свого часу з конкретною практичною метою, слугували ресурсом важливої інфор-

мації. Йшлося про персональний облік козаків, підтвердження їх особливого політичного, соціального і майнового статусу, а отже, реєстри мали правове значення і форма їх укладання відповідала поставленим завданням. Питання про укладання реєстрів козаків, прийнятих на королівську службу, порушувалося ще у 30–40-х роках XVI ст. Перший з них, що налічував 300 імен, відомий з 1572 р. У 1578-му та 1581 р. польська влада затвердила нові реєстри на 500 козаків, підпорядкованих безпосередньо канівському і черкаському старості М. Вишневецькому [10]. Від 1581 р. зберігся «Реєстр козаків низових запорозьких і річкових, які ходили на військову службу з його милостю королем до Москви». Він нараховував імена 532 козаків і отаманів з зазначенням сіл, містечок, міст, подекуди і повітів, з яких вони походили [5]. Далеко не всі козацькі реєстри дійшли до нашого часу, про деякі з них є лише згадки в історичних документах [11]. Особливу цінність як ресурси актуальної інформації для сучасників, а для пізніших часів – і як історичні джерела, становили козацькі реєстри, укладені в роки Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, коли на арену активної історичної дії вийшли великі маси народу. На жаль, з них у повному вигляді зберігся лише Реєстр Війська Запорозького 1649 р., широко відомий і неодноразово перевиданий [29], до якого було занесено понад 40 тис. осіб. Відомо, що він складався у вкрай стислі терміни після Зборівської угоди по кожній сотні (іноді – по місцевості) окремо. Потім на основі матеріалів, зведених у полкових центрах, Реєстр був узагальнений у Чигирині і направлений до Варшави, однак його так і не затвердив польський сейм. Так само упорядковувалися і створювалися після Білоцерківського миру Реєстр 1651 р., який вважається втраченим, та деякі інші. Отже, не лише прагматична мета, але й самі обставини укладання узагальнюючих реєстрів обумовлювали крайній лаконізм їх записів: лише прізвища та імена. Йшлося не про точну фіксацію персональних даних про людей, які на місцях, у своєму козацькому колі, були добре знайомі всім, а про представлення офіційного документа на затвердження польської влади.

Що ж стосується реєстрів місцевого, локального характеру, то вони укладалися досить часто і з різних приводів. Зокрема, для впорядкування одержання плати за службу та речового забезпечення, за наказами про мобілізацію військової сили тощо. Подібних документів в архівах зберігається чимало, зокрема у фондах полкових канцелярій. Наприклад, по Кременчуцькій сотні Д. С. Вирським опубліковано поіменні реєстри козаків з фонду 102

(Канцелярія Миргородського полку) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві за 1712, 1713, 1715, 1722 рр. [4]. Крім Гетьманщини, складалися козацькі реєстри й у Запорозькій Січі. Останнім з них став Реєстр Війська Запорозького 1756 р., який крім іменної частини містив також статистичний опис Запорожжя [30].

Отже, вирізняючись вкрай стислими за формою представленнями осіб, козацькі реєстри все-таки були і для свого часу, і для сьогодення унікальним ресурсом даних, який представляє широке коло рядових учасників великих історичних подій. Власне, вони є колективною біографією цілих поколінь. За характером і значенням їх можна порівняти в українській історії хіба що з воєнними книгами пам'яті ХХ ст., які у найбільш лаконічній формі увібрали в себе імена величезної кількості захисників Вітчизни.

З середини ХVІІ ст. укладаються також так звані «компути» окремих полків – переписи населення, до яких заносилися голови козацьких та селянських («посполитих») родин. Вони теж мали значення правових актів, що фіксували соціальний стан окремих осіб. При цьому більш інформативними за своїм змістом є реєстри представників козацької старшини – бунчукового та військового товариства, які формувалися окремо. У ХVІІІ ст. з метою утвердження привілеїв козацько-старшинської еліти практикується укладання реєстрів старшини всіх рангів, її докладних послужних списків. У подібних реєстрах середини – 80-х років ХVІІІ ст., тобто напередодні скасування козацько-старшинських рангів, нараховувалося по кількості військових і значкових товаришів. Зазначені документи в сукупності своїй теж становили для гетьманської адміністрації, для російської влади потужний інформаційний ресурс, призначений для забезпечення потреб управління в Україні.

З ліквідацією Гетьманщини і Запорозької Січі справа провадження персонального обліку представників різних соціальних груп населення поступово відійшла до казенно-канцелярської сфери, була уніфікована відповідно до норм російського законодавства. Подальша її історія не становить для нашого дослідження особливого інтересу, оскільки не являє собою оригінального досвіду творення національного інформаційного ресурсу і не має відношення до політичного, громадянського і культурного поступу українського суспільства.

Водночас, принципово новим явищем стала поява у ХVІІІ ст. ґрунтовних комплексних історико-статистичних описів українських земель та досліджень

з минулого України, підготовлених російськими і окремими західноєвропейськими авторами. За своїм характером, самим смислом і обставинами створення такі праці були спрямовані перш за все на «інвентаризацію» приєднаного до Російської імперії краю та інтелектуальне забезпечення «освоєння» України з метою якнайповнішого втягнення її у орбіту інтересів самодержавства. Саме це визначало їх підходи до вивчення козацтва як явища, його походження, політичної і соціальної організації. Зрозуміло, що персоналії українських діячів минулого за таких умов не завжди перебували на першому плані – не вони інтересували російських дослідників.

Проте у середовищі колишньої української козацької старшини зріли патріотичні настрої, виявом яких закономірно ставав дедалі зростаючий інтерес до минулого Гетьманщини та її героїв. Від середини, а особливо, наприкінці ХVІІІ ст. в Україні, на тлі посилення інтересу до вітчизняної старовини, а одночасно й поступового визрівання перших паростків модерного, у його європейському розумінні, патріотичного самоусвідомлення, разом з зародженням української історіографії почали формуватися й обриси нової оригінальної національної біографіки. Спочатку вони виявлялися у формі збирання біографічних даних про найвидатніших діячів Козацької доби, їх портретних зображень. Так, Д. Дорошенко у своєму «Огляді української історіографії» зауважив, що при списку «Літопису» С. Величка, який колись належав Гр. Полетиці, а згодом був у бібліотеці М. Судієнка, містилися й мініатюрні портрети гетьманів [6, с. 28–29]. Показовим є і включення Василем Рубаном (1742–1795) до виданих ним у Петербурзі за підтримки визначного політичного діяча і мецената О. А. Безбородька (1746–1799) «Кратких политических и исторических сведений о Малой России» (1773), а також «Краткого описания Малороссии» або «Краткой летописи Малыя России с 1506 по 1776 год» (в основі своїй – твору 30-х років ХVІІІ ст.) (1777) в якості додатків списків українських гетьманів та генеральних старшин, полковників та церковних ієрархів [6, с. 31, 61]. А складене П. І. Симонівським (близько 1717–1809) у 1765 р. «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах», яке впродовж багатьох десятиліть поширювалося у списках і лише 1847 р. було опубліковане О. М. Бодянським (1808–1877), мало вже окремі структуровані розділи: «О первом гетьмане князе Ружинском», «О гетьмане Подкове», «О гетьмане Наливайке», «О разных гетьманах», «О гетьмане Хмельницком», які містили докладні біографічні дані [6, с. 33]. Інший відомий дослідник ми-

нулого України Олександр Рігельман (1720–1789) у додатках до свого рукописного «Летописного повествования о Малой России и ея народе и козаках вообще...» (1778–1787, опубліковане О. М. Бодянським у 1847 р.) навів поіменний реєстр всіх гетьманів, починаючи від Дашкевича, з їх стислими біографіями [6, с. 63]. Енциклопедичний твір Опанаса Шафонського (1740–1811) «Черниговского намесничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малыя России» (1786) [35] увібрав в якості окремих невеличких розділів переліки литовських намісників у Києві і удільних князів на Північно-Східному Лівобережжі, а також короткі історико-біографічні довідки про гетьманів Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського [35, с. 47–48, 58, 62, 70–71, 90, 97–98].

Поволі, з поширенням аматорської практики збирання історичних документів, розгортанням перших історико-красознавчих та етнографічних досліджень, почав формуватися інтерес до історії і генеалогії козацько-старшинських родів, біографій їх уславлених представників, насамперед – учасників військових подій XVII – початку XVIII ст. Активним збирачем-колекціонером матеріалів з вітчизняного минулого був палкий патріот Андріян Іванович Чепа (близько 1760 – після 1822), який прагнув, але не зміг видати документальні збірки з української історії. Яке місце у його зібраннях належало біографічним матеріалам, нині важко визначити. Відомо, що більшість документів колекції ще за його життя опинилася в руках Я. М. Марковича (1776–1804), а згодом – у О. І. Мусіна-Пушкіна (1744–1817) і використовувалася ними для написання наукових праць та у видавничій роботі. Проте, слід звернути увагу на таку цікаву для нас обставину: частина збірок А. І. Чепи була передана згодом його вдовою відомому українському і російському історичному Д. М. Бантишу-Каменському (1788–1850), автору фундаментальної, вперше створеної на багатому архівному матеріалі, чотиритомної «Истории Малой России» (1822) і не менш знаменитого п'яти-томного біографічного зводу – «Словаря достопамятных людей русской земли» (1836) [32]. Його друге видання (1847), порівняно з попереднім, а також з іншими, вже існуючими словниками (Євгенія Болховітінова та ін.), вирізнялося більшою насиченістю українськими персоналіями. Зважаючи на те, що Д. М. Бантиш-Каменський широко використовував також документи з колекцій О. І. Мусіна-Пушкіна,

можна припустити, що зібрані А. І. Чепою матеріали тою чи іншою мірою могли прислужитися для підготовки біографічного зводу.

Помітний поштовх розвитку української історичної і літературної біографіки, а почасти – й біографіки довідкової, «збиранню імен» дало поширення, починаючи з 1828–1829 рр., у списках в Україні і за її межами – скрізь, де були громади співвітчизників, визначної пам'ятки української історичної думки кінця XVIII – початку XIX ст. «Історії Русів». Її авторство й до наших часів залишається предметом дискусій, хоча, здебільшого воно не виходить за коло імен провідних представників української інтелектуальної еліти – Григорія Андрійовича Полетики (1725–1784), його сина Василя (1765–1845) та вже згаданого А. І. Чепи. Ця праця, яка, по суті, сформувала патріотичну національну самосвідомість цілого покоління української інтелігенції, не лише запропонувала оригінальну концепцію вітчизняної історії, незалежну від російської (нехай місцями й дуже спірну в очах істориків наступного часу), але й витворила піднесений емоційний образ України та її визначних політичних і військових діячів. Саме це, значною мірою, пробудило інтерес освіченого загалу до біографічних розшуків, зокрема, до власної родинної історії на тлі героїчної Козацької доби.

Розвідками в галузі біографіки та персоналістики, упорядкування реєстрів різних категорій діячів минулого займалися у 20–40-х роках XIX ст. українські історики-аматори О. І. Мартос (1790–1842), М. А. Маркевич (1804–1860). З погляду історії формування вітчизняних ресурсів біографічної інформації безперечний інтерес становлять надруковані М. А. Маркевичем у 5-му томі його «Истории Малороссии» (Москва, 1843) додатки. Серед них: «Роспись правителей Малороссии от 882 года по 1796» (до числа яких віднесені: «Великие Князья Киевские, Литовские, Короли Польские и Цари Русские» та український гетьман Богдан Хмельницький, всього 71 особа); «Удельные князья в Малороссии» (від часів Київської Русі, всього 209 осіб по 24-х уділах); «Гетманы обеих сторон Днепра Малороссии и Войска Запорожского», у кількох порівняльних варіантах з різною кількістю: «Гетманы в их последовательности, указанной мною», «Таблица Малороссийских гетманов» по Рубану, по Бантишу-Каменському, по Шереру, по гетьману Разумовському, по Туманському, по списку Фроловському, по Київському Синопису, по Радзиминському; а також «Список генеральной старшины» (зокрема, генеральні обозні – 7 осіб, генеральні судді – 23, гене-

ральні підскарбії – 3, генеральні писарі – 14, генеральні осаули – 23, генеральні хорунжі – 7, генеральні бунчужні – 11); списки полковників, як тих, що були за Богдана Хмельницького (34 особи), так і після нього по окремих полках (122); переліки литовських князів, литовських (11) і польських (37) воєвод, інших польських сановників (32) у Києві; списки всіх митрополитів, які титулювалися «Київськими» (64 ієрархи); ігуменів і архимандритів Києво-Печерської лаври (78), очільників і ректорів церковних навчальних закладів у Києві, а також ієрархів Чернігівської єпархії; списки уніатських митрополитів (16), римо-католицьких єпископів у Києві (35).

Молодий славіст І. І. Срезневський (1812–1880) опублікував у 30-х роках XIX ст. у різних російських часописах серію біографічних нарисів, зокрема: «Палій», «Виговський і Пушкар», «Іван Барабаш», «Мартинець (Брюховецький)», «Мартин Пушкар», «Юрій Хмельниченко» [6, с. 78–80, 86].

З виходом у світ ґрунтовних історико-біографічних праць Д. М. Бантиша-Каменського «Жизнь Мазепы» (1834) і М. О. Максимовича (1804–1873) «Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном» (1843), а згодом – «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном» (1850) [17, 336–357; 358–386] в українській історіографії посилювалася тенденція до глибокого монографічного розроблення життєписів визначних українців, без якого весь подальший процес збирання достовірних і точних даних, що ґрунтувалися на документальних матеріалах, був би немислимим.

З серединою 40-х років XIX ст., особливо з огляду на заснування у Києві 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (або Київської археографічної комісії), у вітчизняній науковій літературі здебільшого співвідносилися самі витoki української довідкової біографіки [34, с. 108]. Нещодавно С. М. Ляшко у монографії «Українські біографічні довідкові видання XIX – XX століття: історичні та теоретико-методичні засади» визначила часом генези української довідкової біографічної справи на етнічних українських землях другу чверть XIX ст., пов'язавши її передусім з біографічними працями Євгенія Болховітінова, Д. М. Бантиша-Каменського, М. І. Костомарова, а згодом і їх наступників [16, с. 14, 17–18]. Запропонований дослідницею відлік важко прийняти. На те є ціла низка причин.

По-перше, на нашу думку, не слід змішувати генезу української довідкової біографічної справи зі становленням у ній напряму, пов'язаного з підготовкою біографічних збірників, довідників і слов-

ників у тому вигляді, в якому вони є звичними для сучасного читача. Ці види видань стали лише однією з історично та культурно обумовлених форм упорядкування і функціонування довідкового ресурсу біографічної інформації. Їм передували літописи і хроніки, аґіографічні зводи та пом'яники, синописи, різного роду реєстри та генеалогічні розписи – як витoki, як першопочаткові форми вітчизняної довідкової біографічної справи. По-друге, ця генеза не повинна штучно, напряму, категорично обумовлюватися українським Національним відродженням як системоутворюючим чинником розвитку суспільно-політичних процесів. Реальні взаємозв'язки між різними напрямками суспільно-політичного, інтелектуального, культурного поступу українського суспільства були більш складними, обумовлювалися цілим комплексом традиційних, ментальних, соціальних, політичних чинників. Крім того, й витoki Національного відродження сягають останніх десятиліть XVIII ст., а не другої чверті XIX ст., коли процеси формування модерного національного самоусвідомлення набули вже помітного розвитку. По-третє, поступ довідкової біографічної справи не варто розглядати як процес, жорстко обумовлений розвитком науково-методичних засад біографістики. Становлення цієї спеціальної історичної дисципліни в остаточному вигляді відбулося в Україні, взагалі, лише у роки незалежності. Між тим, довідкова біографічна справа існувала і розвивалася, як ми намагалися показати на великому фактичному матеріалі, впродовж багатьох століть у донаукових, описових, часто дуже архаїчних формах, які, проте, цілком задовольняли потреби тогочасних суспільства і влади. Довідкова біографічна справа в її сучасних реаліях так само є недостатньо пов'язаною з теоретичними і методичними здобутками наукової біографістики. Нарешті, по-четверте, спадщина згаданих вище Євгенія Болховітінова, Д. М. Бантиша-Каменського, М. І. Костомарова, чи не більшою мірою належить до сфери російської імперської науки і культури, а не питомо української національної. Принаймні, не вона, за нашими спостереженнями, визначила подальше магістральне спрямування української біографіки загалом, як гостро національно спрямованої, патріотичної частини українського інтелектуально-культурного і суспільно-політичного набутку.

На наш погляд, дійсною генезою, першим періодом розвитку довідкової біографічної справи в етнічних українських землях повинні вважатися століття від її зародження в архаїчних протоформах

за часів Київської Русі і до початків Козацької доби. Другим, відмінним від попереднього в якісному, кількісному, а головне – в світоглядному і суспільно-політичному плані, періодом є час від Козаччини і до того моменту, коли українська біографіка дійсно почала ставати врівень з новочасною європейською наукою, освоюючи вироблені нею методологічні принципи і видавничі форми. На наше переконання, останнє відбулося в Україні не раніше 40-х років XIX ст., тобто на 2–3 десятиліття пізніше, ніж у імперському центрі, і більш ніж на півстоліття пізніше, ніж у країнах Західної Європи. Зрозуміло, не слід при цьому забувати, що розвиток біографічної довідкової справи у Москві і Санкт-Петербурзі на той час значною мірою був пов'язаний з діяльністю саме українських вчених, а обидві російські столиці об'єктивно відігравали роль територіально віддалених від Батьківщини центрів розвитку української гуманітарної науки і культури. Україна у цьому не була поодиноким. Бездержавні народи Центральної Європи за доби Національного відродження теж стикалися з подібним явищем.

Отже, у другій чверті XIX ст. відбувалася не генеза української довідкової біографіки, а розгорнувся вже третій період її послідовного розвитку, що органічно ґрунтувався на здобутках попередніх часів. Якщо ж спробувати, хоча і умовно, більш точно визначити час, коли саме відбулася зміна великих етапів розвитку української довідкової біографіки, й перед нею відкрилися нові, незнані раніше перспективи, слід згадати кілька важливих для наукового і суспільного життя українства подій. Йдеться не лише про розгортання у Києві роботи Археографічної комісії, на чому зазвичай наголошують. Варто звернути увагу на майже одночасну публікацію О. Бодянським «Історії Русів» (1846) та вже згадуваних раніше «Краткого описания о козацком малороссийском народе и о военных его делах» П. І. Симоновського і «Летописного повествования о Малой России и ея народе и козаках вообще...» О. Рігельмана (1847), а також вихід друком у тому ж 1847 р. другого, суттєво доповненого Д. М. Бантишем-Каменським, видання фундаментального «Словаря достопамятных людей Русской земли»[2]. Згадані епохальні праці, що побачили світ якраз напередодні Весни народів 1848 р., разом з усією сукупністю інших подій наукового і культурного життя у 40-х роках XIX ст., на нашу думку, і можуть вважатися символом започаткування якісно вищого етапу формування національних ресурсів історико-біографічної інформації, втіленої в іме-

нах достойників пам'яті народу. Він був пов'язаний вже з увічненням не лише окремих провідних діячів українського минулого, але й зі спробами створення більш масштабного колективного портрета нації, розгортанням систематичного «збирання імен» доволі широкого загалу відомих і менш відомих учасників історичних подій, діячів освіти і культури. В умовах української бездержавності цей етап, на жаль, не зміг безпосередньо втілитися у створення фундаментальних універсальних і національних біографічних словників, як це було у розвинутих суверенних європейських країнах. Проте, українська біографіка загалом, і довідкова біографічна справа зокрема, освоїла у середині XIX ст. європейські форми наукового поступу і виробила своє власне національно-патріотичне і соціокультурне спрямування, знайшла свого героя, напрацювала оригінальні видавничі форми публікації матеріалів. В умовах розгортання процесів Українського національного відродження вона дедалі більше перетворювалася на важливе спрямування інтелектуального, суспільно-політичного і культурного руху.

Список використаної літератури

1. Антонович В. Б. Предисловие / В. Антонович // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, сосотоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. : тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. XII–XXVII.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей Русской земли, составленный Бантыш-Каменским / Дмитрий Бантыш-Каменский. – Ч. 1–2. – СПб. : Тип. Штаба Отд. Корпуса внутр. стражи, 1847; Ч. 3. – СПб. : Тип. К. Крайя, 1847.
3. Величко С. В. Літопис. Т. 1–2 / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с. ; Т. 2. – К. : Дніпро, 1991. – 642 с.
4. Вирський Д. С. «Українне місто» : Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – С. 363–380.
5. Дзира Я. Найдавніший реєстр українського козацтва 1581 року // Україна – козацька держава. – К. : ЕМ-МА, 2007. – С. 40–45.
6. Дорошенко Д. Огляд української історіографії: держав. шк. : Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – К. 1996. – XXX, 255 с. : іл.
7. Жиленко І. В. Слово до читача // Синопис київський. Лаврський альманах / ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – Спецвип. 2 : Синопис Київський / І. В. Жиленко. – К. : ВПОЛ, 2002. – С. 4.
8. Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / авт.-укладачі Н. І. Мельник-Любовець, О. М. Яцен-

- ко, Т. В. Куриленко. – К. : НБУВ, 2004. – 365 с. – (Джерела української біографістики ; вип. 1).
9. Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : матеріали до бібліографії (2001–2003 рр.) / авт.-укладачі Н. І. Мельник-Любовець, О. М. Яценко. – К. : НБУВ, 2006. – 204 с. – (Джерела української біографістики; вип. 2).
10. *Кресін О. В.* Реєстри козацькі // Юридична енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5. – С. 266–267.
11. *Леп'явко С. А.* Згадки про невідомі козацькі реєстри // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1997. – Т. 1. – С. 179–182.
12. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
13. Літопис Самовидця. Видання підготував Я. І. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
14. [Ляшко С. М.] Постійна комісія УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933 : документи, матеріали, дослідження / авт.-упоряд. С. М. Ляшко. – К. : НБУВ, 2003. – 688 с.
15. *Ляшко С. М.* Біографічна довідкова справа в Україні (60-і рр. XIX – 40-і рр. XX ст.) : Нариси історії / Світлана Ляшко. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – 88 с.
16. *Ляшко С. М.* Українські біографічні довідкові видання XIX–XX століття : історичні та теоретико-методичні засади / С. М. Ляшко. – Запоріжжя, 2010. – 288 с.
17. *Максимович М. А.* Собрание сочинений. В 3 т. – Т. 1. Отдел исторический. – К. : тип. М. П. Фрица, 1876. – 847 с.
18. *Мицик Ю. А.* Вплив «Кройніки» на українську та російську історіографію XVII–XVIII ст. / Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К. : Наукова думка, 1992. – 336 с.
19. *Попик В. І.* Проблеми відображення в Українському біографічному словнику історичних і культурних зв'язків України з народами Європи та персоналій діячів неукраїнського походження // Українська біографістика: зб. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 18–29.
20. *Попик В. І.* Полиэтничность украинского общества и проблемы создания Украинского биографического словаря // Диалог украинской и русской культур в Украине: материалы III Международной научно-практической конференции (12–13 ноября 1998 года, г. Киев). – К., 1999. – С. 217–221.
21. *Попик В. І.* Етнічне походження, самоідентифікація та етнокультурна приналежність особи // Наукові праці Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 270–277.
22. *Попик В. І.* Проблема історичних і культурних взаємозв'язків слов'янських народів у довідково-біографічній літературі слов'янського світу / В. І. Попик // Українсько-македонський науковий збірник. – К., 2008. – Вип. 3. – С. 198–214.
23. *Попик В. І.* Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації XX століття // Українська біографістика. зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 8–40.
24. *Попик В. І.* Біографістика та дослідження українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків / В. І. Попик // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 5. – С. 7–49.
25. *Попик В. І.* Російські книжкові та електронні енциклопедії, біографічні словники і довідники як джерело формування українських біографічних науково-інформаційних ресурсів / В. І. Попик // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 7–39.
26. *Попик В. І.* Витоки та ранні етапи еволюції ресурсів біографічної інформації // Бібл. вісн. – 2011. – № 3. – С. 33–41.
27. *Попик В. І.* Світовий досвід формування ресурсів історико-біографічної інформації за нової і новітньої доби // Бібл. вісн. – 2011. – № 4 – С. 46–55.
28. *Попик В. І.* Ранні етапи формування ресурсів біографічної інформації на східноєвропейських землях // Бібл. вісн. – 2011. – № 6 – С. 20–27.
29. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с.
30. *Тернавский Н.* Реєстр Запорозького войска 1756 г. / Николай Тернавский. – Краснодар, 1997. [Електронний ресурс] / Режим доступа: <http://www.vgd.ru/STORY/reestr1.doc> ; <http://www.vgd.ru/STORY/reestr2.doc> ; <http://www.vgd.ru/STORY/reestr3.doc>
31. *Толочко О. П.* Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис: до питання про реконструкцію архетипу // Український археографічний щорічник. – К. : Наукова думка, 1999. – Т. 3–4. – С. 142.
32. *Чена Андріян Іванович* // Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D0%BF%D0%B0_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D1%96%D1%8F%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 [редакція статті від 28.09.11, автор не зазначений].
33. *Черниш Н.* До історії українських біобібліографічних словників // Бібл. вісн. – 2009. – № 2. – С. 27.
34. *Чишко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / Віталій Чишко. – К., 1996. – 240 с.
35. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами, в Чернигове, 1786 года. Издал М. Судиенко. – К. : Университетская типография, 1851. – 8, 136 с.
36. *Starovolski Simonis.* Sarmatiae bellatores. – Galli: Henricum. Crithium, 1631. – 243 p.; Сучасне перевидання : *Starowolski Szymon.* Wojownicy sarmaccy. Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. – Warszawa : Wydawn. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1979. – 293, 3 s.